Наче сніг на голову, несподівано приїхав з Петербурга до мене на хутір мій колишній приятель Олекса, з діда і батька Шумко, а тепер Шумков.

— Як ти собі хоч,— каже,— а поможи, порадь, напуть мене, де б я недалеко од твого хутора знайшов собі в селі на літо дім, да так, щоб і село було невелике, і дім на кінці, і щоб при домі був ліс або садок, і щоб було де купаться.

— Мовляв, щоб "і ставок, і млинок, і вишневенький садок",— перебив я всміхаючись.

— Млинок — байдуже, а садок і ставок щоб був: хочу перелітувать непремінно в Полтавщині, надихатись рідним повітрям, напиться і самому, і дітям рідного народного духу.

— Що ж се тобі так приспічило?

— Е! Бодай би не казати. Лікарі мов затялись, щоб і сам, і діти перелітували на півдні; а жінка пристала: "Ніде інде не хочу, як в Полтавщині". І сам я бачу, що Полтавщина якраз підходить: пора дітям спізнати народ, свій рідний народ; пора їм побачити село, і народ, і його звичаї, і життя. Одне слово: пора їм вступити до школи народної педагогії.

— От як! А великі у тебе діти?

— Старшому синові дев'ять, а молодшому шість літ, та між ними дівчинка.

— То, може б, чи не рано задля них буде йти "до школи народної педагогії"? Може б, нехай підросли, побільшали, порозумнішали?

— Ні, ні, ні! Чим раній, тим ліпше! В молоду душу попаде добре зерно, все одно, що на свіжу ріллю; не засохне, а зійде і виросте.

— Та добре ж, як добре; а як часом і зле попаде?

— На те мої очі і жінчині. Що не кажи, а мій погляд на виховання такий, що коли хоч, щоб діти вийшли народниками, так нехай же й ростуть поміж народом. Між дітьми народу вони не бачитимуть тієї деморалізації, що раз по раз в городах панує.

— Ти жив коли в селі?

— Зроду ні, але добре знаю чистоту народної моральності; знаю, що діти селян — чисті, як сама природа, знаю, що...

— З книжок се все знаєш? — не втерпів я.

— З книжок, з бесіди з людьми... Та про се ще наспоримось і наговоримось; тепер — головна річ, знайди таке місто, якого хочу я.

Я справді бачив, що спорити про "народну педагогію" і нема нащо, і не тепер. Поміг Шумкові знайти-дім, хоч не такий, якого він бажав, але близько того.

Першого мая Шумко з жінкою і дітьми вже здихав в себе "чисте повітря і народний дух благодатної Полтавщини".

Шумків батько був таки настоящий українець і родом, і душею; доля закинула його спершу на Кавказ, а далі в Петербург; тут він одружився з донькою свого товариша по службі, вельми гарною —з себе, але убогою дівчиною. Дітей у них було щось чи не семеро, але виріс з них один Олекса. Батько й мати Олексині повмирали, ще як він був перший рік на університеті; тим він і залишив науку, а примостився десь урядником в департаменті. Згодя він одружився з дочкою якогось

заможного крамаря і взяв добре віно; жінка його вийшла ні се ні те; більш що якась недопечена пампушка.

Не скажу вже, хто і як розбудив у Шумка український патріотизм; знаю тільки, що він видавав себе українцем і з книжок знав Україну, Й народ і її мову; коли і як я спізнався з Шумком — про се не варто розказувати.

Дак ото й переїхав Шумко літувати в село Криничку; а тижнів зо два після переїзду біжить до мене верховець з листом од Шумка: так і так, пише, чим швидше приїзди да поможи визволитися з каторгиі

"Яка його там каторга постигла?" — думаю собі і не придумаю; та другого дня, як розвиднялось, взяв пару на-дьожних коненят, посадив на передок за фурмана малого під-пасача, і "ньо" в Криничку до Шумка, рятувати його "з каторги".

В'їжджу в двір — очам не вірю: на дровітні сам Шумко рубає дрова! "Е,— думаю собі,— справді така робота здасться каторгою тому, хто привик у Петербурзі тільки чорнилом папір мазати да розчісувати свої баки!"

— Здоров був, Олексо! Поможи тобі боже! — гукнув я.— Що се ти?

— Отак як бачиш,— одповів Шумко, кидаючи на землю сокиру.— Оте спасибіг тобі! Се ти мені так утелющив: се ти мені нараяв отаке село!

— Яке таке? Чи же воно не до ладу: і ставок, і садок єсть.

— Провалитися їм, отому Ґ ставку, і садку! Дров нікому врубать! Бачиш, сам рубаю. Народ тут якийсь клятий: не зговориш з ним.— І почав, і почав ублажати народ!

— Гаспид тут, а не народ! — говорив мені Шумко.— Нема в нього ні щирості, ні одвертості! Ти до нього з чистим серцем, а він на тебе звірюкою дивиться; да так тільки на те й верне, як би тебе ошукати, як би з твоєї кишені витягти більш грошей! Ти тільки послухай, що вони зі мною витворюють! Купив дров, та не дров, а чорт зна чого — хмизу віз; зову чоловіка перерубать,— що візьмеш? — питаю.

— А як,— каже,— чи поденно, чи оптом? Коли поденно — дак по піврубля в день, а коли оптом, трохи спущу: за рубля з четвертаком порубаю.

Попробував я торгуватися; сам бачу, що тут і на день нічого робить... Не хоче, не спускає... Позвав другого, ще гірше. Ну, кажу, рубай оптом. Що ж ти думаєш? Довго він рубав? Цюк-цюк! За дві години перерубав! Хіба се не розбійництво? Не ошуканство? Присягався, що на два дні роботи; на два дні правив платні, а за дві години зробив!

* Постійна ціна (франц.)"—Ред.

— Та, бач, мені здається...

— Цить, цить! Се ще не все: вийшли оті дрова, купив удруге; зову знов рубать. "Тоді,— каже,— я трохи помилився, продешевив, тепер треба більш взять!" Та се ж вже зочеви-дячки насмішка! Мене так розібрало, так закрутило коло серця, що я вигнав його з двору, та отеє другий день сам і рубаю...

— І рубай на здоров'я! Краще їстимеш.

— Тобі смішки, а в мене печінки болять... Та і се ще не все! Ні до чого не можна докупиться! Беруть наче за батька! За качку, за курча, за глечик молока, за питунчик сметани беруть більше, ніж в Петербурзі! А ще всього досадливій те, що жидюзі за половину ціни оддають. Хіба се

не деморалізація?.. Де ж та хвалена моральність в народі, щирість, де та чесність? Де вони? В книжках?

— Єсть і в народі, але в книжках справді більше. Тільки ж скажу тобі, чоловіче, що ні розбишацтва, ні омани, ні деморалізації нема в усьому тому, що ти мені наговорив...

— Як нема? Як нема? А що ж се все по-твоєму?

— По-моєму, сама простіша річ: люде побачили, що приїхав на село літувати чужий пан, чоловік грошовитий...

— Хто се їм се сказав?

— Самі бачать! Хіба не видно, що ти приїхав жити з гото-вика; значить, готовик є у тебе. Бачать вони, що у тебе нічого нема свого, все треба купить; бачать, що ти чоловік новий тут, цін не знаєш, а купить тобі треба, от вони й розуміють, що з тебе можна поживитися, і правлять високі ціни.

— Та се ж і єсть деморалізація?

— Така, коли ще не вдесятеро менш, як і в кожного крамаря. Аж як ти прийдеш до якої крамниці в Петербурзі купити яку цяцьку, крамар заправить з тебе вдесятеро, ніж та цяцька йому коштує, а ти заплатиш не торгуючись, бо у нього скрізь написано "ргіх^іх" *, а в селі люде попросту, без "прифікса", силкуються продать свої злидні чим дорожче, тим ліпше. Бач! Цілком звичайна річ...

— Ну, ні! Не звичайна, се здирство! А то от ще тобі: договорив наймита, за два дні приходить, каже: "Прибавте плату, я помилився, дешево випросив; а не прибавите — покину". Я не прибавив, а він взяв і покинув... Яка ж отеє святість договору?

— Бога бійся, чоловіче! Звідкіль народу довідатись про святість договору! Хто його вчив сьому? Хіба ти не бачиш, яка тут страшенна темнота?

— Школи єсть!..

— Цить-бо! З тих шкіл — як з цапа вовни: одна переводня громадського кошту...-

— Знов же таке недовір'я до кожного, хто не в свитці. Своєму брату не йме віри...

— Кого знає, дак тому вірить...

— Але.жиду вірить!.. Жиду, нехристу вірить! — гарячився Шумко.

— Вірить поневолі, бо не має біля себе такої своє ї, християнської душі, котрій би вірив... Пан сертучник од народа ще дальш, ніж жид: пан одчахнувся од народа, одрікся од нього, проміняв свій народ на жида, абощо... Де ти бачив, де знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона? А коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти і добра?.. Веде його поліція, начальство... Станові його просвіщають, урядники моралізують... Була б національна інтелігенція, народ би і не цурався її, і вірив би їй. Поживи ти з народом, пізнай його, да з'їж з ним сім мірок гороху, а тоді інша річ...

— Дак, по-твоєму, отсі всі факти, що я вказую,— байдуже?

— Сього я не кажу: я проти фактів ні слова; я тільки показую тобі причини, коріння фактів. Я сам говорив тобі, що в народі багато єсть бридкого, неморального, що та "народна педагогія", котру ти.,.

— Цс! Цс! Ось я тобі зараз покажу "народну педагогію". Он, бачиш, іде табунець дітвори: ото вони ідуть сюди на ігрище... тут, бач, їм справді добре гратися: і холодок, і моріжок... Як приїхали ми, дак вони день-другий боялись приходити, думали, що я закажу; а третього дня приходять, стоять під ворітьми.— Чого ви? — питаю.— Граться,— кажуть,— поприходили, тут наше ігрище, чи пустите, чи можна? — Ідіть, — кажу.— От вони щодня тепер тут...

— То й добре! Твої діти пізнають народних дітей... Шумко аж підскочив.

— Бога бійся! Ти придивись спершу на їхні іграшки, да тоді й скажеш, чи молена припустити туди мені своїх дітей...

— Хіба що? Се ж настояща "народна педагогія"!

— Вона, вона сама.., Да тим-то я й не пускаю до неї своїх дітей. Ось придивись!..

Ми сіли собі збоку. Дітвори прийшло чимало — хлопці й дівчата.

— А в що будемо грати сьогодні? — питає одно.

— У "п'яницю"!

— Ні! Учора у "п'яницю" грали: сьогодні в "злодія" будемо.

— Ну його, того "злодія" — лучче в "гусей",— пищала дівчинка;

— У "п'яницю"!

— У "злодія"!

— У "ката"! У "ката"!

Довго ще йшла спірка у що грати. Рішили у "злодія".

— Примічай! Уважай,— торкав мене під бік Шумко, Мені нічого була вважати, бо я кілька разів бачив отсі дітські іграшки, бачив і "п'яницю", і "злодія", і "ката"... Бачив подібні іграшки в "суд" і між дітьми інтелігенції. Одначе я послухав Шумка і став "примічати".

— А хто буде за злодія?

— Я!

— Я!

— Ні, я! Ти, Петре, не годишся.

— Ну, я!

— Ти ще гірше; ти не вмієш кориться, не вмієш проситься... Нехай Кузьма буде за злодія... Хочеш, Кузьмо? — Кузьма охоче вийшов наперед.

— А за суддю хто?

— Суддею Харита сьогодні.

— Вона не вміє ні сердиться, ні кричать, ні лаяться... От якби Ігнат був суддею.

— Нехай і Ігнат буде...

Ролі пороздавали усім. Началось ігрище.

"Злодій" присів біля дерева і давай стукати по ньому, нібито рубає, краде!.. Два "сторожі" — дівчата з дрючками в руках, нібито з рушницями, підкрались до нього да хап за плечі!

— Здоров, чоловіче! А що се ти робиш?

— Хіба не бачите: рубаю...

— А в чиєму ж ти рубаєш? Не в своєму, певно?

— У божому...

— Хто ж тобі стежку сюди показав?

— Гетьте собі! — огризнувся "злодій".— Не в вашому рубаю... Ну і не лізьте!..

— Не в нашому, а в панському, а ми панська сторожа... Сього не знаєш? Дак ми тобі розкажемо!.. В'яжи його!..

— Простіть, люде добрі! Пустіть! їй-богу, зроду вперше! І довіку, і до суду не буду більше... Пустіть!

— В'яжи його!-В'яжи!

— Не руш! Я й не в'язаний піду, куди треба! — скрикнув "злодій" і, замахнувшись сокирою, пустився навтікача. Його догнали.

— Еге! Дак ти такий!.. Ти, душогуб, сокирою заміряєшся!.. Чуже крадеш, да ще й втікаєш... В'язать його!

"Сторожа" скрутила налигачем назад руки "злодію" і повела в другий кінець лісу "до двору".

Вийшла "пані" — властителька покраденого дерева. "Злодій" стояв посупившись.

— Дак ти се мій ліс крадеш! — гукнула "пані".— Ах ти, злодюго, ах ти, розорителю! Як ти смів красти? — І, не дожидаючи одповіді, "пані" зацідила "злодія" усією п'ятірнею по лицю. "Злодій" подався набік і промовив: "А вона справді, каторжна, б'ється кріпко! Не вміє, диявол, граться, а береться: ти б тільки для виду вдарила, а то зацідила, аж іскри з очей посипались. Дурна!"

— Дарма, Кузьмо! Дарма,— вговорювали усі разом "злодія".— Воно переболить і сліду не буде... Ну, дальше, дальше грати! Не сердься на неї, Кузьмо!.. Так гарно почали гру...

— Ну, нехай же! Я послі гри і їй утелющу, я їй віддячу по-своєму! — одповів Кузьма і знов стояв "злодієм".

— До "судді" ведіть його! — скомандувала "пані". Злодія повели до судді. "Злодій" ішов з зв'язаними руками,

ішов повагом; сторожа підганяла його, віддаючи ззаду штов-хаників. Суд розпочався під дубом. На пні сів "суддя", перед ним стояв "злодій", а за ним "сторожа" і "свідки".

— Дак се ти, вражий сину, крадеш панський ліс? — закричав "суддя".— Ти?! Чого мовчиш? Кажи, признавайся!

— Ні в чому мені признаваться!

— В злодійстві! Ти крав?

— Ні! Не крав.

— Люде бачили! Свідки єсть!

— Нехай їм повилазить, тим, хто бачив.

— Дак ти от який! — "суддя" почав лаяться недруковани-ми словами. — Я ж тебе провчу!.. Я тобі покажу, як красти панський ліс та ще й не признаваться... кажи: крав?

— Хотів украсти! — відповів "злодій", показуючи вид, що він перелякався.

— Нащо ти крав?

— На вісь! Вісь у возі зламалась...

— Дак ти купить не хочеш, а крадеш?

— Купив би, дак нема купила...

— Випроси, пані так дасть...

— Випросиш у неї! Така вона! Торішнього снігу не дасть...

— Вже як хоч, а красти не можна! Ведіть його до "станового",— скажіть, що я присудив йому хлосту...

— Велику? — питає "сторожа".

— Півсотні!

"Злодій" падає "судді" в ноги, цілує їх, упрошує: "Змилосердіться, помилуйте!" — присягає, що більше зроду-звіку не буде...

— Ведіть, ведіть! — одповів "суддя". "Злодія" повели до "станового".

— Десятники! — гукнув "становий".— Привели голодного чоловіка, треба нагодувати його; швидше давайте каші! — "Десятники" метнулись і принесли різок.

— Ну, чоловіче! Лягай сам, коли не хочеш, щоб положили силою,— сказав "становий" до "злодія".

— Лягай, Кузьмо! — вговорювали "злодія" діти.

— Не хочу, розв'яжіть руки мені, руки одеревеніли...

— Ну-бо, Кузьмо! Який ти чудний! Грали, грали, а він на самому кінці зупинивсь і псує гру!.. Лягай! Тоді й розв'яжемо...

— Не хочу, не хочу! — стояв на своєму Кузьма.

— Та треба ж до кінця довести!

— Сказав: не хочу! Ви ще справді виб'єте, як ляжу!

— Ні, ні! їй-богу, ні!.. Ми не по тобі, а по землі; а ти тільки кричи да просись...

— Ну глядіть же; а коли збрешете, дак я вам голови попроломлюю.

Кузьма ліг. Миттю два хлопці кинулись йому на голову, два на ноги, а два стали з різками по боках і почали бити по землі.

Кузьма реготав.

— Так не можна, Кузьмо! Треба, щоб ти плакав, кричав, просився... Кричи!..

Кузьма наче не чув, реготав собі.

— Лучче його! Лучче! Кріпче! Щоб пам'ятував, коли крав панський ліс,— приговорював "становий".

— Кричи-бо, Кузьмо! Гаспид, не хоче кричати.

— Коли ж так,— озвався "суддя",— не хоче граючись кричати, дак закричить справді.

— А ну, хлопці, годі вам по землі бить,— валяй його!

— Ай! ай! ай! — щосили було закричав "злодій". Шумко не видержав: звіром кинувся на дітей і ослобонив

"злодія", розв'язавши йому руки. Налигач залишив на руках сині сліди... "Злодій" плакав і втирав сльози, потім шулікою налетів на "суддю", вчепився йому обома руками в волосся і повалив на землю... Уся дітвора кинулась врозтіч, тільки "суддя" і "злодій" тягали по землі один одного за волосся. Шумко розвів і їх.

— Бачив, яка "народна педагогія?" — спитав він у мене, дивлячись таким лютим поглядом, наче в тій "педагогії" була якась моя вина! — Чи можна ж припустити сюди моїх дітей... Хіба се не школа деморалізації!..

— Ні! Се "іграшки"... се діється поза школою вже; школа деінде; тут не видно було вчителів.

— А де ж, по-твоєму, сама школа?

— Там, де ота дітвора бачила отаку паню, отакого злодія, отакого суддю, отакого станового...

— Бачила десь — певне! Бо, не бачивши оригіналу, ні з чого б було й передражнювати...

— Бачила в житті... значить, школа — само життя... Шумко довго нарікав на народ, котрий так по-рабськи

переносить од пані пощочини, котрий покірливо слухає, як суддя не судить його, а лає.

— Яке ж тут самоповажання, яка шаноба може розвиватись в людях, коли у дітей найліпша гра в "злодія", та гра, де вони учаться самі з себе кепкувати, самі себе зневажати, самі себе лають, б'ють!.. Тут і сліду нема ніякого морального почуття, почуття волі, шаноби чоловіка!.. Тут повно почуття морального розпутства, неволі...

— Одначе знов питаю у тебе: кому розвивати в народі почуття волі, шаноби людей, почуття моральне? Інтелігенції? А я вже казав тобі, що її у нас нема. Третє століття розвивають в народі деморалізацію, почуття повної зневаги до чоловіка, всі ті чувства, котрі існують у невольників і котрими держиться неволя...

— Виправдати можна всякий факт, але ти подумай, як тяжко жити в повітрі, котре згори до низу повне таких фактів!.. Тут свіжому чоловікові можна або задушитися, або збожеволіти...

— Ба! Свіжому, кажеш ти! То-то й горе, що між нами й досі нема свіжих людей!.. Усі ми, більше чи менше, покалічені морально "нашою" цивілізацією; усі ми, більше чи менше, прогнили духом лакейства, заздрості і всякої такої погані...

— Що хоч говори, а я більше не здолію тут жити. Лучче вернусь назад в Петербург.

— Швидко ж тобі надопекло!.. А ти ж і десятої частки не бачив ще народного життя таким, яким воно єсть.

— Доволі з мене й того, що бачив, доволі! Більш! не хочу! Поїду...

— Але літо тільки що починається; ти міг би прожити в селі до половини вересня... Переїзди до мене в хутір...

— У тебе тісно...

— Нема такого будинку як тут, зате народ тебе не "грабуватиме", не "ошукуватиме", і такої "педагогії" не побачиш; за се вже я ручуся...

Шумко переїхав до мене...